

ԷՆԻԱՆԻ ԵՐԿՐԻ ԿՐՈՆԸ

Վանի թագավորության պետական կրոնը ամփոփում էր ուրարտական տերության մեջ մտած տարբեր ցեղերի և ժողովուրդների կարևոր աստվածների ու աստվածուհիների պաշտամունքը և Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության միաձուլմանը նպաստող հանգամանքներից մեկն էր¹։ Ուրարտական կրոնը առկա հավատալիքների կանոնավորված ու բարդ ամբողջություն էր, որն ընդունակ էր զարգացման ու փոփոխությունների։ Ուրարտական կրոնն իր ազդեցությունն ուներ երկրի քաղաքական կյանքի, սոցիալ-տնտեսական որոշ հարցերի, բարոյականության, արվեստի վրա և օժանդակում էր հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքի և ավարտի հետ կապված որոշ հարցերի լուսաբանմանը²։ Այս առումով շատ կարևոր դեր է խաղացել նաև պատմական Շիրակը, որը եղել է հայ ժողովրդի կազմավորման օջախներից մեկը։

Ուրարտաի պետական կրոնը հիմնված էր պետության կազմում ընդգրկված ժողովուրդների ու ցեղերի կրոնական բազմաբնույթ պատկերացումների վրա, որոնք ի մի են բերվել ու կանոնավորվել պետության կողմից՝ արձանագրվելով Մհերի դռան վրա։ Սակայն այս խմբագրությունը վերջնական չեղավ, քանի որ նորաստեղծ պետության քաղաքական ու մշակութային առաջընթացի հետ մեկտեղ զարգանում էր նաև պետական կրոնը։ Դիցարան էին անցնում նոր աստվածություններ, որոնք իրենց հետ բերում էին նոր պատկերացումներ³։

Ընդհանուր առմամբ դիցարանում, բուն ուրարտական, խառնակալան, խեթական, շումերաաքքադական ծագման աստվածներից բացի, ընդգրկված էին նաև հայկական աստվածներ։ Ուրարտացիների պատկերացումներում այս աստվածները իրար հետ անընդհատ հարաբերությունների մեջ էին գտնվում։ Ուրարտական դիցարանի գլխավոր աստված Խալդիի այնքան զորեղ է, բայց ոչ անտեսանելի, որ հրամաններ է տալիս անգամ Վանի հզոր արքաներին, պատկերվում գերեվարված արքաների փոխարեն։ Մարդուն ընկալելի լինելու համար նա պետք է ունենար մարդկային կերպար ու կերպարանք, կյանք ու բովանդակություն, լիներ տեսանելի։ Նկատելի է ուրարտացիների կյանքում Խալդիի «ճեշող» ներկայությունը⁴։ Հայկական բնութագիր ունեցող Արծիբիդինի⁵, Առնի, Բվարշա աստվածությունների պաշտամունքը միաձուլված էր Խալդիի հետ։ Արծիբիդինին խորհրդանշում էր Խալդիի կամքը. նա է Խալդիի սուրհանդակը, որի միջոցով երկնքի աստված Խալդին կապ է հաստատում երկրի հետ, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխար-

¹ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 9։

² Նույն տեղում, էջ 9։

³ Նույնը։

⁴ Գրեկյան Ե., Ուրարտական աստվածապետության առանձնահատկությունների շուրջ. Ուրարտուի «արքաները» (նախնական դիտարկումներ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այսուհետ՝ ՄՍՍԵԺ), XXIII, Եր., 2004, էջ 315-338։

⁵ Арутюнян Н. Корпус урартских клинообразных надписей (КУКН), Ер., 2001, 83 – 12։

հում բեակվող ցեղերի մեջ պատկերացում է եղել աստվածության թոչնակերպ սուրբանդակի մասին: Արծիբին հեղեվրոպական ծագում ունի և նշանակում է «արծիվ»⁶: Արծիբիդինի դիցանունը կարելի է բացատրել «արծիվ-աստված» ձևով: Աստվածությունը պատկերվել է ն' մարդակերպ, ինչպես պատկերվում էին ուրարտական աստվածները, և' որպես արծիվ՝ հայ տեղաբնիկների տոտեմական պատկերացումների համաձայն⁷: Հետուրարտական շրջանում արծիվը խորհրդանշում է նաև արքայի պաշտամունքը⁸: Առնին՝ *arini*⁹, Ն.Հարությունյանը ստուգաբանում է հայերեն «առն» արմատով ու հասկացությունը թարգմանում է ուժեղ, ամույգ, առնական իմաստով և այս աստվածությունը բնութագրում որպես ուժի, առնականության, քաջության ու տղամարդկային բեղմնավորող ուժը հովանավորող մի աստվածություն¹⁰: Համեմատենք հայերեն «առն» բառի հետ, որը նշանակում է «վայրի արու ոչխար»¹¹: Նշենք, որ դեռ շատ հին ժամանակներից արական և իգական սկիզբների պաշտամունքը լայն տարածում էր գտել Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ ցեղերի մեջ: Այս պաշտամունքը շարունակվել է նաև ինչպես ուրարտական պետության գոյության դարաշրջանում, այնպես էլ հետուրարտյան ու հելլենիստական ժամանակաշրջաններում և իր արձագանքներն է թողել միջնադարյան մշակույթի մեջ: Շիրակի տարածամասակա մի շարք հուշարձաններից (Շիրակավան, Բենիամին) հայտնի են ֆալոսներ, որոնց պաշտամունքային նշանակությունը հեշտությամբ նայեցվում է ուրարտական Առնի և, ինչպես ստորև կտեսնենք, նաև Կուեռա աստվածների հետ¹²: Մեծաքանակ ֆալոսների առկայությունը վկայում է հայկական տեղաբնիկ ցեղերի մեջ Առնիի հզոր պաշտամունքը: Ուրարտական Առնին բնութագրվում է որպես տղամարդկային բեղմնավորող ուժը և աստվածային էությունը ներկայացնող մի երևույթ, որի պաշտամունքը միաձուլվել է Խալդիի պաշտամունքին: Այս է վկայում «Խալդ աստծո առնականությունը» հասկացության գոյությունը Վանի թագավորությունում¹³: Եթե Միերի դռան արձանագրությունում հիշատակված են Արծիբիդինի և Առնի դիցանունները, ապա բացակայում է հեղեվրոպական ծագմամբ Իվարշա դիցանունը, որը Արարատյան դաշտ՝ Էրեբունի է ներթափանցել Մուսիա և Խաթե երկրներից բերված ռազմագերիների միջոցով, որոնք հայախոս են եղել¹⁴: Գ.Մելիքիշվիլիի առաջարկած լուվիական

⁶ Տե՛ս Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Եր., 1971, էջ 319-320:

⁷ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորություն..., էջ 58:

⁸ Тер-Мартиросов Ф. Протома Драксанакерта, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգություն: հանրապետական չորրորդ գիտական նստաշրջանի գեկուցումների հիմնադրույթներ (այսուհետ՝ ԵՊՄԺ), Գյումրի, 2000, էջ 14:

⁹ KYKH, 83-12.

¹⁰ Հմայակյան Ս., Ուրարտական Առնի աստվածության մասին, Երիտասարդ գիտնականների VII կոնֆերանս, Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Եր., 1986, էջ 12:

¹¹ Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., էջ 261:

¹² Ավագյան Բ., Կրոնապաշտամունքային պատկերացումները Շիրակում Զ.ա. VIII-VI դդ., ԳՊՄԻ հանրապետական գիտական մատաշրջանի նյութերի ժողովածու, Եր., 2011, էջ 132-136:

¹³ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության..., էջ 57-58:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 60-61: Այս կարծիքն հակառակ՝ Մ.Իսրայելյանը և Ն.Հարությունյանը կարծում են, որ Իվարշան Անիկու աստվածության նման Ազա երկրի տեղական աստվածություն էր (KYKH, 421, ծան. 36): Իսրայելյան Մ., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն (ըստ արձանա-

Immaršia աստվածության անվանումից կարելի է բխեցնել Իվարշա դիցանունը¹⁵։ Իվարշան Խալդ աստծո և Միհրի (Մեհեր), պաշտամունքները միաձուլող միջանկյալ օղակն է¹⁶։ Նա կարող էր հայկական Արա աստվածությունը լինել¹⁷։ Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ Արարատյան դաշտի հնագույն բնակչության մեջ հնդեվրոպական-հայկական ծագմամբ էթնիկական տարրի մասին վկայող և բիայնական արձանագրություններից հայտնի այս տեղական դիցանունը մարմնավորել է անձրևի ու ցողի պաշտամունքը¹⁸։

Ք.ա. VIII-VII դդ. Արարատյան դաշտում, որի շուրջ էր ձևավորված Էթիունիսի, վկայված է Խալդի¹⁹, Թեյշեբա, Կուեռա, Մարդուկ, Իվարշա, Անիկու աստվածությունների պաշտամունքը²⁰։ Այս աստվածների պաշտամունքը տարածված է եղել նաև Արարատյան դաշտի սահմաններից դուրս՝ հարևան ցեղերում ու երկրներում։ Բացի Խալդից, Թեյշեբայից և Մարդուկից²¹, մյուսները Էթիունյան ցեղամիության գերագույն աստվածություններն էին կամ մի որոշ ժամանակ անց դառնալու էին այդպիսին։ Էթիունիում առաջնայինը Խալդիի պաշտամունքն էր։ Որքան անուր էր տեղական սովորույթի ուժը, այնքան ուրարտացիները ավելի էին հզորացնում Խալդ աստծո պաշտամունքը՝ տվյալ վայրում կառուցելով Խալդիին ձուլված մեծաքանակ պաշտամունքային շինություններ։ Շիրակում նման կառույցներ դեռ ուսումնասիրված չեն։

Կուեռան Մեհերի դստն արձանագրությունում²² հիշատակված տասնչորսերորդ աստվածությունն է, որը դարձյալ հնդեվրոպական ծագում ունի։ Այս աստվածությունը ներառել է հողի, երկրի, ցամաքի պաշտամունքը։ Նրան վերագրվում է նաև վիշապային էություն, նա է պտղաբերության աստվածը, երկրի ընդերքի ջրերի՝ ջրհորների²³, քաղցրահամ ջրերի տիրակալն ու երանց պահապանը՝ վիշապի կերպարով։ Ըստ Մենուայի արձանագրություններից մեկի՝ Կուեռայի վիշապակերպ պաշտամունքի հետ է կապվում նաև «Էծդահա լուլակին»՝ «Ածդահակի (Ածի-Դահակի) աղբյուրը»²⁴։ Այս աղբյուրը առնչվել է Կուեռայի պաշտամունքին, և պատահական չէ, որ այն կրել է Ածդահակ՝ Վիշապ անունը։ Գեղամա լեռներում է

գրական ու հնագիտական տվյալների), Եր., 1971, էջ 75-76։ Հմայակյան Ս., Իվարշա հայկական աստվածություն, Աստեղային տրիանդակ, 1993, հ. 1, էջ 3։

¹⁵ Мелукишвили Г. К вопросу о хетто-цупанских переселенцах в Урарту, Вестник Древней истории, т. 2, 1958, стр. 46.

¹⁶ «Խալդիի որոշ գործառնություններ և հատկանիշներ կարելի է վերականգնել նրա վիպական հաջորդ Մեհերի, որը «Մասնա ծոերում» հանդես է գալիս երկու՝ Մեծ և Փոքր Մեհերների տարբերակներով, կերպարի հիման վրա» (Պետրոսյան Ա., Ուրարտական գլխավոր աստվածների եղյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետ՝ ՊԲՀ), առանձնատիպ, 2002, 2, 258-259)։

¹⁷ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության..., էջ 60-63, 122։

¹⁸ Պետրոսյան Ս., «Շարայի ցեղամիությունը» Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (մ.թ.ա. VI-V դդ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 12, Եր., 1979, էջ 73։

¹⁹ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 244-270։

²⁰ Նույն տեղում, էջ 84-85։

²¹ Նույն տեղում, էջ 63-64։

²² КУКХ, 83-8.

²³ Հմայակյան Ս., Կուեռա-Կուառ աստվածության պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, ՊԲՀ, 1, Եր., 1990, էջ 153-167։

²⁴ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության..., էջ 50-51։

գտնվում Աժդահակ ամենաբարձր լեռնագագաթը, որի բարձրությունը 3598 մ է։ Տարվա մեծ մասը լեռը ձյունածածկ է, լանջերը լերկ են։ Գագաթն ունի կոնաձև տեսք, խառնարանի խորությունը 40-50 մ է, որը լցված է ջրով։ Լեռան հյուսիսային փեշերից սկիզբ է առնում Գավառագետը²⁵։ Այսպիսի անվանում ունեցող լեռան գոյությունը էթիուսյան համադաշնության մասը հանդիսացող Վեդուրի-էթիուսի ցեղամիության սահմաններում հուշում է, որ էթիուսիի ցեղերն ու երկրները քաջ ծանոթ էին Կուեռա աստծո վիշապային էությանը։ Լեռան խառնարանի նկարագրությունը ապացույց է Կուեռայի՝ վերը նշված բնույթների մասին՝ երկրի աստվածություն, արտեզյան ջրերի աստված։ Կուեռայի պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում եղել է ուրարտական տիրապետության այստեղ հաստատվելուց ավելի վաղ, միայն թե ուրարտական դինաստիայի հովանավորող աստված Կուեռայի պաշտամունքը տարբերություններ ուներ էթիուսյան Կուառից։ Սակայն ուրարտական դարաշրջանում միևնույն ծագման ու բնույթի այս երկու, սակայն զարգացման տարբեր ուղիներ անցած պտղաբերության, քաղցրահամ ջրերի վիշապաբնույթ Կուեռա և Կուառ աստվածությունները միաձուլվեցին, փոխներգործեցին, հղկվեցին և ստացան նոր շունչ։ Կուեռայի հետ է առնչվել Օշականի տաճարի կրակի և ֆալոսների պաշտամունքը²⁶։ Կուեռան հնդեվրոպական ծագում է ունեցել և դրանով է պայմանավորված նրա համառարած պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ գոյատևել է մինչև վաղ միջնադար։ Էթիուսյան համադաշնության մեջ մտնող Էրիախի ցեղամիությունն ընդունած պլուտի լիներ Կուառ-Կուեռա աստծո պաշտամունքը և այս աստծուն պլուտի պաշտեր իբրև գերագույն աստվածներից մեկը, քանի որ ուրարտական սեպագրերում հիշատակվող երկու տեղանունները, որոնց հետ էին կապվում Կուեռայի անվան ծագումը՝ Quarzani երկիրը և Կուառլինի հովիտը²⁷ (վերջինս հիշատակվում է Ռուսա II-ի՝ Զվարթնոցի արձանագրությունում), գտնվում են առաջինը՝ Անիշթերգա (Արաքս գետի հյուսիսային ափին՝ Արեղյանքի և Արաքս ու Ախուրյան գետերի խառնարանի միջև), որը չափազանց մոտ է Էրիախի երկրին և Ուլտուգա (Արտագ-Մակու) երկրների միջև՝ Արաքս գետի ափին՝ Մասիսի արևելյան և հարավային լանջերի մոտ, երկրորդը՝ Կարմիր բլուրի և Էջմիածնի միջև եղած տարածքում։ Շիրակում և հարևան տարածքներում Կուեռայի պաշտամունքի մասին վկայող ամենակարևոր փաստը Հանակում՝ Կարսի վիլայեթի շրջկենտրոնից ոչ հեռու, Չղբը լճից հյուսիս-արևմուտք գտնված արձանագրության 12-13 տողերն են, որտեղ Արգիշտին գրում է. «(12) Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, թող ոչնչացնեն Խաղդին, Կուեռան (13) նրան արևի տակ»²⁸։ Սա այն եզակի վկայությունն է, որտեղ անեծքի բանաձևում նիշատակվում է Կուեռան։ Հետևաբար, այս շրջաններում Կուեռա-Կուառի պաշտամունք է եղել, առավել ևս, որ որոշ ուսումնասիրողներ Կուեռային համարում են Թեյշեբայի որդի և սրանով պայմանավորում Կուառլինի դաշտավայրի

²⁵ Հակոբյան Թ., Մեյք-Բախշյան Սա., Բարսեղյան Հ., Հայստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. I, եր., 1986, էջ 54:

²⁶ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության..., էջ 55:

²⁷ KYKH, 421-6.

²⁸ KYKH, 174.

անվանումը Կուեռայի անվամբ և նույն տարածքում՝ Կուառլինիում, Թեյշեֆաիեի կառուցումը՝ ի պատիվ Կուեռայի հոր՝ Թեյշեֆա աստծո²⁹։ Հովհան Մամիկոնյանը նշում է. «Կուառսն կառուցվել է Վիշապ քաղաքի տեղում»³⁰։ Անհերքելի մի փաստ, որն ամրապնդվում է նաև Հանակից հայտնի ուրարտական վավերագրով։ Ն.Սամբ Կուառին նույնացնում է վիշապի հետ, վիշապին՝ Կուառսի, որին համարում է վիշապաբնույթ մի աստվածություն, իսկ առասպելը համարում սկյութական ավանդություններից ծագած³¹։

Հետուրարտական կրոնապաշտամունքային պատկերացումներում Կուեռայի պաշտամունքը շարունակվում է, և նրա վիշապային էության մարմնավորողն է դառնում առասպելական վիշապ հեծած Տիգրանը (ի նկատի են առնված թե՛ Տիգրան Երվանդյանը, թե՛ Տիգրան Արտաշեսյանը), որը համարվում էր զինվորների երկնային դասապետի՝ վիշապ հեծած դյուցազնի երկրային մարմնավորումը³²։ Միջնադարյան նշանավոր փիլիսոփա և պատմիչ Գրիգոր Մագիստրոսը մի լեզենդ է հիշում, որի համաձայն բարի ձուկ Ածղանակը խոսքովի կեռքը եվիրել էր մի թանկարժեք մարգարիտ³³։ Այս լեզենդը Բ.Պիոտրովսկուն հիմք է տալիս վիշապի պաշտամունքը նույնացնել ձկան պաշտամունքի հետ, ձկան պաշտամունքին էլ մերձեցնել օձի պաշտամունքը, որը նույնպես ջրի խորհրդանիշն է համարվում³⁴։ Ն. Սամբ վիշապի «վեշ» կամ «ավշ» բաղադրիչը նույն աստծու հաբեթական հոգևակի ձևն է համարում³⁵։

Անիկու աստվածությունը համարվում է «հոգիներ տեղափոխող» աստված, որի մասին վկայում է Ռուսա II-ի՝ Արարատյան դաշտում՝ Ջվարթնոցի տարածքում պեղված սեպագիր արձանագրությունը (21, 25 տողեր)³⁶։ Անիկուն հիշատակված չէ Մհերի դռան արձանագրության մեջ։ Ն. Հարությունյանը ենթադրում է, որ Անիկուն տեղական Ուազա-Վազա երկրի աստվածություններից է։ Շիրակում «հոգիներ տեղափոխող» աստծու պաշտամունքի գոյության օգտին են վկայում հնագիտական գտածոները։ Պատմական Դրասխանակերտի հետուրարտական մշակութային շերտերից հայտնի թռչնակերպ պրոտոման՝ բադի պատկերով, որով զարդարված էր հեղման կավակերտ անոթը, Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը կապում է պատմական Շիրակում «հոգիներ տեղափոխող» աստծու պաշտամունքի հետ³⁷։ Այս անոթները կարող են համարվել անտիկ շրջանի պոյականների (ոխոռն) նախատիպերը։

²⁹ Հմայակյան Ս., Կուեռա-Կուառ աստվածության..., էջ 167։

³⁰ Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Աշխատասիրությանը՝ Վ. Վարդանյանի, Հայ մատենագիրներ, Եր., 1989, էջ 47։ Յովհան Մամիկոնեան, Պատմություն Տարոնոյ, աշխատությանը և առաջարանով՝ Աշ. Արքախանյանի, Եր., 1941, էջ 107-108։

³¹ Հովհան Մամիկոնյան, նշվ. աշխ., էջ 29։ Մառ Ն., Հայկական մշակույթը։ Նրա արմատները և մայրապատմական կապերը ըստ լեզվագիտության, Եր., 1989, էջ 38։

³² Պետրոսյան Ս., Հայոց երեք արքայազունների հասարակական ֆունկցիաների մասին, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. III, Գյումրի, 2000, էջ 65։

³³ Пиотровский Б. Визапы, каменные статуи в горах Армении, Л., 1939, стр. 28.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 29։

³⁵ Մառ Ն., նշվ. աշխ., էջ 38։

³⁶ КУКН, 421, 72.

³⁷ Тер-Мартиросов Ф. նշվ. աշխ., էջ 14։

Խալդ աստծո տաճարը, որը նաև ասորեստանցիների պաշտամունքային կենտրոններից էր, կարելի է եզրակացնել, որ նախընտրելի է Ռուսա II-ի սեպագիր աղյուսակի՝ Ի. Ղյակոնովի թարգմանությունը: Համաձայն դրա՝ «Կիլբանի երկրի մոտ սրբավայրից Ռուսախիսիլի էին վերաբնակեցրել Խալդ տիրակալին»⁴⁰:

Ա. Փիլիպոսյանը, Վանտոսայի (Ուրարտու) թագավորությունում կրոնաքաղաքական բնույթ կրող այս ընդհարումներին անդրադառնալով, նշում է «Իշկիգուլու երկիր» (*«KUR Išqigulu»*)՝ ըստ Արգիշտի I-ի տարեգրության և Մարմաշենի արձանագրության) և «Իշկուգուլիսի երկիր» (*«Išqugulhi»*) (ըստ Վանից հայտնաբերված և Ռուսա II-ի անունը կրող սեպագիր աղյուսակի) անվանաձևերը: Երկիրը երեք անգամ հիշատակվում է VIII-VII դդ. վանտոսայան տեքստերում և տեղադրվում է Շիրակի հյուսիսում⁴¹: Առաջին երկու հաղորդումները Ա. Փիլիպոսյանը համարում է Ք.ա. 774 թ. միևնույն իրադարձությունների առանձին փաստագրումներ, որոնք առնչվում են Արդիսի (Սուծածիր) քաղաքի աստծո (թերես Խալդիի) արձանի առանձնաձևի պատճառով Վանտոսայի թագավորության և Էթիուսի երկրի միջև ծագած կրոնաքաղաքական բնույթի ռազմական ընդհարումներ⁴²:

Ք.ա. 768թ. Արգիշտին անմիջապես արշավում է Էթիուսի, հայտնվում է Երիախիում, այնուհետև անցնում է Քաթարգա, Իշկիգուլու (Աշոցք) և հետո միայն՝ Վիտերուլի: Արգիշտին Աշտիուգեն փնտրում է հենց Երիախիում, ավելի լայն առումով՝ Հյուսիսարևմտյան համադաշնության սահմաններում: Ըստ Ս.Հմայակյանի՝ այս արշավանքի առաջին փուլի հակիրճ նկարագրությունն է տրված Մարմաշենի արձանագրության մեջ, որում ասվում է. «Գրավեցի Երիախին, գրավեցի Իրդանիունին մինչև Իշկիգուլու»⁴³: Ապա Ս.Հմայակյանը առաջադրում է հետևյալ կարծիքը. «Իրդանիունին Քաթարգայի մայրաքաղաքն էր, Իշկիգուլուն թերես մասն էր Լուշալի»⁴⁴:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ Արդիսի (Սուծածիր) քաղաքի Աշտիուգեն մեծ կրոնապաշտամունքային նշանակություն է ունեցել Հյուսիսարևմտյան համադաշնության մեջ մտած իշխանությունների և երկրների համար: Առավել ևս, եթե արձանիկը պատկանել է Խալդ աստծուն, նշանակում է՝ ուրարտական և Էթիուսյան կրոնապաշտամունքային պատկերացումները այնքան էլ հեռու չեն եղել իրարից: Շիրակի կրոնապաշտամունքային առանձնահատկությունների մասին ավելի մանրամասն պատկերացում ստանալու համար անդրադառնալով Վանից հայտնաբերված և Ռուսա II-ի կառավարման տարիներին վերաբերող սեպագիր աղյուսակին⁴⁵, որում խոսվում է արդեն Կիլբանի երկրի դիմաց գտնվող սրբաբանից դեպի Ռուսախիսիլի (Թուփրաք-կալե) Խալդի աստծո արձանի վերադարձ-

⁴⁰ Дьяконов И. Урартские письма и документы (УПД), Наука/ М. — Л, 1963, ծան. 28:

⁴¹ Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական ընդհարումները Վանտոսայի (Ուրարտու) թագավորությունում և Իշկիգուլու-Իշկիգուլիսի երկիրը, ԵՊՄԺ հանրապետական երրորդ գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 1998, էջ 17:

⁴² Նույն տեղում, էջ 17:

⁴³ Հմայակյան Ս., 1994, էջ 23:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 23: КУКХ, 179-3-5:

⁴⁵ КУКХ, 412.

ման (բառացի՝ «թագավոր խաղիկի վերաբեկեցման») փաստի մասին, և այս իրադարձության համատեքստում կրկին հիշատակվում է Իշկուգուլխի երկիրը: Սենյագիր տեքստը հաղորդում է նաև երա թագավորի անունը և մասնաձևում, որ վերջինս, հավանաբար վերոհիշյալ դեպքերի կապակցությամբ, գնացել է Մանե երկիրը և զբաղեցրել ուն Աքայայի տեղը (պաշտոնը կամ գահը): Խիստ ուշագրավ այս հաղորդումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Շիրակի հյուսիսում տեղավորված Իշկիգուլու-Իշկուգուլխի երկիրը տեական ժամանակահատվածում Վանի թագավորության կրոնաքաղաքական ձեռնարկումների անմիջական մասնակիցն է եղել, առաջին դեպքում՝ կարծես հակառակորդ, երկրորդում՝ թրեքս դաշնակից⁴⁶:

Հենվելով ուրարտական գրավոր վավերագրերի և հնագիտական ուսումնասիրությունների վրա՝ կարելի է պնդել, որ տվյալ դարաշրջանում ուրարտական տաճարների հոծ և լայն ցանց գոյություն ուներ, որով պատված էր երկիրը, և որը մեծանում ու ընդարձակվում էր երկրի սահմանների ընդլայնմանը զուգահեռ: Նվաճված նորանոր տարածքները Ուրարտուի անբաժան մասը դարձնելու համար ուրարտական արքաները պետք է կրոնական քաղաքականություն վարեին հեռու և մոտ մարզերում: Այդ պարտականությունը դրված էր ուրարտական քրմության ուսերին: Այս խավն էր, որ սպասարկելու էր կառուցվող նոր տաճարները և տեղում տարածելու էր նոր կրոնը: Այս գանգվածը մի հզոր ուժ էր, որի ներկայացուցիչները մասնագիտանում էին գիտության տարբեր բնագավառներում և իրենց գիտելիքներով օգնում ծայրամասային, ենթակա երկրների անտեսությունը: Ուրարտական քրմությունը ծանոթ էր հարևան ժողովուրդների հոգևոր կյանքին և ուսումնասիրում էր այն, քանի որ այդ քրմությունն էր նվաճված ժողովուրդների պաշտամունքային պատկերացումները հյուսում պետական կրոնին՝ ղեկավարվելով երկրի կրոնական քաղաքականության սկզբունքներով: Կարելի է ենթադրել, որ քրմության իրավասության ներքո էին նաև ուրարտական դպրոցները, և այդ քրմությունն է ստեղծել ուրարտական սենյագրերը⁴⁷: Ինչպես միջնադարյան Հայաստանում գրագրությունը ամբողջությամբ եկեղեցու ձեռքում էր, այնպես էլ Վանի թագավորությունում՝ քրմության: Ինչպես հայ հոգևորական գրիչները արտագրում էին գրքերը, հոգևորականները՝ գրում «Հայոց պատմությունները», այնպես էլ կարելի է ենթադրել, որ ուրարտական արքաների հրամանով վավերագրերը հաստոյները պետք է քրմական դասի ստորին շերտի գրագետ և գրաճանաչ ներկայացուցիչները լինեին: Շիրակի՝ ուրարտական դարաշրջանի հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրության ոչ լիարժեքությունը մեզ թույլ չի տալիս խոսել պաշտամունքային կառույցների առկայության և դրանց ձևերի մասին, սակայն Մարմաշենի և Սպանդարյանի արձանագրությունների գոյությունը փաստագրում է Ուրարտուի քրմական դասի ներկայացուցիչների ներկայությունն այստեղ: Կառավարիչները պիտի գրագրություն ունենային կենտրոնի հետ, գրագիրները գործուղվելու էին կենտրոնից կամ պատրաստվելու էին տեղում՝ բնիկ ազնվականներից կամ քրմերից: Ուրարտական բնակավայրերը ձևավորվում էին տաճարների

⁴⁶ Փիլիպոսյան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 17:

⁴⁷ Հմայակյան Ս., *Վանի թագավորության...*, էջ 74:

շուրջ, որոնք պետք է ունենային իրենց քրմերը: Քրմերն ընտրվում էին քրմական դասի տեղական ներկայացուցիչներից: Ակնհայտ է, որ պատմական Շիրակում պետք է լինեին այդ դասի ներկայացուցիչները:

РЕЛИГИЯ СТРАНЫ ЭРИАХИ

____ Резюме ____

____ И. Авагян ____

В статье рассмотрены вопросы религии страны Эриахи и сопредельных стран, которые VIII-VI вв. до Р.Х. входили в состав конфедерации Этиуни, а также вопросы, относящиеся к религиозной преемственности урартов и этиунцев. Наряду с урартскими, хетскими, хуритскими, шумерскими божествами, которые занимали свои особые места в урартском пантеоне, исследователи выявили также божества, которые можно считать армянскими. В VIII-VI вв. до Р.Х. в Араратской равнине, вокруг которой была сформирована конфедерация Этиуни и на территории Ширакской равнины-страны Эриахи, которая входила в состав Этиуни, засвидетельствованы вероисповедания Халди, Тейшебы, Куеры, Иварши, Анику. Об этом свидетельствуют урартские клинописи и ценные археологические находки.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ավագյան Ինգա Էդուարդի – ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
ինտագրությունների կենտրոնի գիտաշխատող, Email: ertekh76@mail.ru